Ferdowsi University of Mashhad
New
LITERARY STUDIES

DOI: https://doi.org/10.22067/jls.2024.84825.1514

Analyzing the Impacts of Symbolic Violence in the Novel *The Decline of Colonel* from the Perspective of Pierre Bourdieu's Sociological Theory

Received: October 11, 2023 / Accepted: May 21, 2024

Hossein Adhami[1]
Masrore Mokhtari[2], Bijan Zahiri Nav[3]

Abstract

This study examined the novel *The Decline of Colonel.* The novel is characterized with a dark and mysterious atmosphere. The novel narrates the story of an army officer of the Pahlavi regime. Taking an interdisciplinary approach, this study explored the novel. To clarify some concepts, such key concepts of Bourdieu's social theory were defined as capital, habitus, doxa, male dominance, and symbolic violence. The study showed that the suffocating and scary atmosphere dominating the novel indicates a controlling power behind all movements and behaviors of the characters. The controlling and dominant power manifests in some cases in the form of physical violence and reaches its peak in assassinating the colonel's family members. In the novel, the author of uses a critical attitude towards the discourse of power and dominance to depict the the socio-political status of Iran about the Islamic Revolution. He depicts the challenges and contradictions of Iran in dealing with the drastic change.

Keywords: Mahmoud Dowlatabadi, *The Decline of Colonel*, Sociological Criticism, Piere Bourdieu, Symbolic Violence

1. PhD Candidate in Persian Language and Literature, University of Mohaghegh Ardabili, Ardabil, Iran. (ORCID: 0000-0003-4390-5144) E-mail: h.adhami@uma.ac.ir
2. Professor in Persian Language and Literature, University of Mohaghegh Ardabili, Ardabil, Iran. (Corresponding author) (ORCID: 0009-0002-0146-3085) E-mail: mmokhtari@uma.ac.ir
3. Professor of Persian Language and Literature, University of Mohaghegh Ardabili, Ardabil, Iran. (ORCID: 0009-0007-8455-1844) E-mail: zahirinav@yahoo.com

Extended Abstract

1. Introduction

The Decline of Colonel is a novel on social realism featured with a dark and mysterious atmosphere. The novel revolves around an army officer of the Pahlavi regime called “Colonel”. The officer’s life is about to deteriorate after the Islamic Revolution in 1979. The story is narrated using stream of consciousness narrating mode passed through the mind and language of the main character “Colonel”. This novel may also be considered a political work as it clearly manifests social realities and meticulously looks upon the dominant structure. The dominant suffocating social atmosphere makes the characters of the novel to resort to hypocrisy and hide their true feelings and thoughts. Pierre Bourdieu, a French sociologist, suggests that governments as the powers controlling a super-capital, impose their own power upon their communities through executing physical violence (utilizing force) and symbolic violence (internalizing dominance relations). He argues that symbolic violence is governments’ most powerful means for imposing their dominance. To the authors of this article, a sociological criticism of this work seems necessary as a controlling and authoritative presence of a government is evident in the novel. The ruling system imposes its dominance on the social world of the novel and characters through a prevailing ideology. Considering the necessity, this study tried to find out to what extent the dominance has affected the behavior and fate of the characters of the novel. The main goal was to explore and analyze the content of novel and shed light on its hidden aspects, relying on Pierre Bourdieu's sociological theory.

2. Method

Adopting an interdisciplinary approach (sociology and literature) and a descriptive-analytic method, this study tried to examine the novel *The Decline of Colonel*. Considering the necessity of clarifying some concepts, some of the key concepts of Bourdieu’s social theory were defined, including capital, habitus, doxa, male dominance, and symbolic violence. Then, the analysis was done

3. Results

Dominance is one of the utmost significant concepts in political sociology. With the help of the concept, one can examine the relationship between the government and people. Generally speaking, dominance originates from the concepts of power, as power structure manifests and crystalizes in the form of the dominant and the dominated. The dominance with the existence of giving orders and accepting obedience ends in legitimacy of the dominance. All governments continuously try to

legitimize and consolidate themselves. Hence, they execute physical violence (force) and utilize symbolic and cultural capitals to institutionalize their dominance. Bourdieu is amongst the sociologists who focused on the power relations in politics field and explored the nature of governments' power. His contribution to the field that makes him different with other sociologists, is emphasizing the use of cultural and symbolic capitals in creating and maintenance of powers of the dominant. Unlike Marx, Bourdieu emphasizes the the role of cultural and symbolic capitals in social classification.

The suffocating and scary atmosphere dominating the novel clearly shows a controlling eye behind all movements and behaviors of the characters. This dominance manifests in some cases in the form of physical violence and reaches its peak in assassinating the colonel's family members. However, the most powerful means of dominance shows up in the form of symbolic violence. It is remarkable in the novel and affects the characters' actions, making them disappointed and helpless.

4. Discussion and Conclusion

The author of *The Decline of the Colonel* adopts a critical attitude towards the discourse of power and dominance to present an image of the socio-political status of Iran about the Islamic Revolution. He depicts the challenges and contradictions of Iran in dealing with the drastic change. By depicting a suffocating atmosphere of the political-security dominance that the government imposes on the most private aspects of the characters' lives, this novel proves that it is a critical work. A manifestation of the symbolic violence in this novel is the doxa of male dominance. In cooperation with the symbolic violence of governments, the male dominance pushes the female characters to a painful fate. By doxa Bourdieu means the unquestioned beliefs that are internalized by society members. The presented beliefs of the novel that are internalized in the subconscious minds of male and female characters, force the female surrender to the dominance of the male. Some female characters of the novel resist this doxa and violate the internalized rules of the patriarchal society, though they are facing with family and governments' powerful and painful reaction, so that some lose their lives to the very end.

The impact of symbolic violence is so powerful in the novel that suppresses the opposing ideas and in some cases forces the characters to obey. The consequence of the force is the painful fate and decline of the main characters at the end of the narration. It is evident that taking a critical approach, Dowlatabadi criticizes the impact of governments on people's life and freedom. He condemns the suppression

of opposing ideas through illustrating the manifestations of physical and symbolic violence. The final pages of the novel can be considered a warning to the societies in which totalitarian governments continuously violate people's freedom in different ways. By suppressing the freedom, the governments degrade humanity.

نشریهٔ علمی-پژوهشی
فصلنامهٔ جستارهای نوین ادبی
دانشگاه فردوسی مشهد

DOI: https://doi.org/10.22067/jls.2024.84825.1514

نشریهٔ علمی جستارهای نوین ادبی، شمارهٔ ۲۲۴، بهار ۱۴۰۳، صص ۲۷-۵۲
مقالهٔ پژوهشی

تحلیل جلوه‌های خشونت نمادین در رمان «زوال کلنل»
از دیدگاه نظریهٔ جامعه‌شناختی پی‌یر بوردیو

تاریخ دریافت: ۱۹ مهر ۱۴۰۲ / پذیرش: ۰۱ خرداد ۱۴۰۳

حسین ادهمی[۱]
مسروره مختاری[۲]، بیژن ظهیری ناو[۳]

چکیده

«زوال کلنل»، رمانی سیاسی از محمود دولت‌آبادی است که به روایت زندگی یک افسرِ سابقِ ارتشِ شاهنشاهی ملقب به «کلنل» می‌پردازد. هریک از فرزندان کلنل با گرایش‌های سیاسی متفاوت، در گذر از انقلاب ۱۳۵۷ به سرنوشت تلخی دچار می‌شوند. در این رمان، فضایی تیره‌وتار و خفقان‌آور حاکم است که سیطرهٔ امنیتی و ایدئولوژیکی دولت‌هایی تمامیت‌خواه را نشان می‌دهد. بر اساس نظریهٔ پی‌یر بوردیو، جامعه‌شناس فرانسوی، دولت در قامتِ یک اَبرمیدان و فراسرمایه با بهره‌گیری از دو ابزار قدرت؛ خشونت فیزیکی (زور) و خشونت نمادین (درونی کردن روابط سلطه)، به حاکمیت خود مشروعیت می‌بخشد. بوردیو برخلاف همهٔ صاحبنظران، خشونت نمادین را به‌عنوان نیمهٔ پنهان دولت، مهم‌ترین عامل سلطهٔ دولت می‌شمارد و ریشهٔ آن را در باورها و ضمیر ناخودآگاه عاملان اجتماعی می‌داند. هدف این مقاله، بررسی و تحلیل این رمان بر اساس نظریات جامعه‌شناختی پی‌یر بوردیو است تا با رویکردی بینارشته‌ای (جامعه‌شناسی و ادبیات) و روشی توصیفی-تحلیلی و با بهره‌گیری از مبانی نظریهٔ پی‌یربوردیو به تأثیرات روابط سلطه به‌ویژه خشونت نمادین در این اثر بپردازد. بر اساس یافته‌های این پژوهش، در این رمان با جلوه‌هایی از خشونت نمادین مواجه هستیم که حاصل درونی شدن قواعد سلطه و در نتیجه همدستی و سلطه‌پذیری شخصیت‌های رمان است. این فضا چنان عرصه را بر شخصیت‌های اصلیِ داستان تنگ می‌کند که آن‌ها را به مرز فروپاشی درونی می‌رساند.

کلیدواژه‌ها: محمود دولت‌آبادی، زوال کلنل، نقد جامعه‌شناختی، پی‌یر بوردیو، خشونت نمادین.

۱. دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه محقق اردبیلی، اردبیل، ایران. E-mail: h.adhami@uma.ac.ir
۲. استاد زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه محقق اردبیلی، اردبیل، ایران (نویسندهٔ مسئول). E-mail: mmokhtari@uma.ac.ir
۳. استاد زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه محقق اردبیلی، اردبیل، ایران. E-mail: zahirinav@yahoo.com

۱ مقدمه

رمان «زوال کلنل» یکی دیگر از رمان‌های محمود دولت‌آبادی در زمینهٔ رئالیسم اجتماعی است که فضایی تیره‌وتار و رازآمیز دارد. داستان به شیوهٔ جریان سیّال ذهن، از ذهن و زبان شخصیت اصلی – کلنل– روایت می‌شود. این روایت، آمیخته با تداعی‌ها، عواطف و پریشان‌گویی‌هایی است که عنصر زمان را در خود درهم می‌پیچد، بااین‌حال، این رمان را می‌توان به دلیل بازنمایی صریح واقعیت‌های اجتماعی و نگاه موشکافانه به ساختار سلطهٔ دولت‌ها رمانی سیاسی دانست.

داستان در حول شخصیت یک افسر ارتش رژیم گذشته ملقب به «کلنل» است که با وقوع انقلاب اسلامی ۱۳۵۷ زندگیِ خانوادگی‌اش به مرز فروپاشی می‌رسد. پنج فرزند کلنل هریک به یکی از جریان‌های سیاسی آن دوره گرایش پیدا می‌کنند و در این راه هزینهٔ هنگفتی می‌پردازند. محمود دولت‌آبادی در این رمان با صراحتی بسیار به روایت فضای آشفتهٔ اجتماعی – سیاسی جامعه در دورهٔ انقلاب ۱۳۵۷ می‌پردازد و با نگاهی دقیق و ژرف، تناقض‌های آن را در رویارویی با تحولات بزرگ اجتماعی به تصویر می‌کشد. جوّ اختناق‌آمیز حاکم بر داستان چنان سنگین و نفس‌گیر است که شخصیت‌های رمان را بنا به جبر اجتماعی و فضای امنیتی به ریاکاری و تظاهر مجبور می‌سازد و به‌نوعی آن‌ها را به دوگانگی دچار می‌کند. خود کلنل نیز اگرچه آزاداندیشی را به فرزندانش می‌آموزد، اما در عرصهٔ عمل از همان پنداشت‌ها و باورهای غالبِ جامعه پیروی می‌کند. چنانکه بر اثر یک سوءظن، به خیالِ دفاع از شرف مردانهٔ خود، همسرش را به قتل می‌رساند. در ادامهٔ روند داستان با وقوع اتفاقاتی تکان‌دهنده، کلنل عاجز از حل این تناقضات به درون خود پناه می‌برد و هذیان‌وار حوادث و شخصیت‌های تاریخی را با زمان حال درهم می‌آمیزد و قدم‌به‌قدم به‌سوی زوال و فروپاشی درونی نزدیک می‌شود.

آنچه که این رمان را برای نقد جامعه‌شناختی مستعد می‌سازد، حضور نظارتی و مقتدرانهٔ دولت (نظام حاکم) است که در قالب ایدئولوژی مسلط، سلطهٔ خود را بر جامعه تحمیل می‌کنند. بنا به نظر جامعه‌شناس فرانسوی، پی‌یر بوردیو[1]، دولت به‌عنوان قدرتی که ابرسرمایه را در اختیار دارد، سلطهٔ خود را به دو صورت خشونت فیزیکی و خشونت نمادین[2] بر جامعه اعمال می‌کند. وی، خشونت نمادین را قدرتمندترین ابزار دولت برای تحمیل سلطه و سرکوب مخالفان خود می‌داند. «بوردیو معتقد است لازمهٔ دولت‌سازی پیش از هر چیزی پذیرش اطاعت، درونی شدنِ

1. Pierre Bourdieu(1930-2002)
2. Violence physique et symbolique

ساختارها و باور کردن حاکمیتِ میدانِ دولت بر دیگر میدان‌هاست. اراده‌های جدا باید در برابر اسب سرکش ارادهٔ دولت رام شود. رام شدن این اراده‌های سرکش موقتاً از راه زور ممکن است، ولی دولت‌سازی به معنای امروزی آن تنها در صورتی شدنی است که این پذیرش، سلطه‌ای طبیعی قلمداد شود و بخشی از جسم و جان افراد شود» (ایوبی، ۱۴۰۰، ص. ۶۶).

جالب است که مفاهیم «طبیعی شدن سلطه» و «اطاعت درونی» که بوردیو در تبیین «خشونت نمادین» به کار می‌گیرد، در بنیان نظریات امیل دورکیم[1] نیز یافت می‌شود. البته دورکیم تحقق این مفاهیم را از طریق دو عامل «دین» و «علم» در جامعه میسّر می‌داند. دورکیم می‌گوید:

> «شکی نیست که ما جبر و قهر را یکی از مشخصات واقعهٔ اجتماعی می‌دانیم؛ اما به نظر ما این جبر نتیجهٔ بندوبست‌هایی نیست که کم‌وبیش بشر دانسته، ترتیب داده باشد تا بدین‌وسیله دام‌هایی را که افراد به دست خود، گرفتار شده‌اند، پوشیده دارد. این جبر صرفاً مربوط به این است که فرد خود را با نیرویی روبه‌رو می‌بیند که بر وی مسلط است و ناگزیر در برابر آن تمکین می‌کند. این نیرو، طبیعی است و از نظام قراردادی مشتق نشده است که اراده کلاً آن را ساخته و به‌واقع افزوده باشد. این نیرو از اعماق واقعیت بیرون آمده و نتیجهٔ ضروری علل معینی است. پس برای آنکه فرد از جان‌ودل و به اختیار خود از این نیرو اطاعت کند، توسل به هیچ حیله‌ای ضروری نیست. تنها کافی است فرد به نحوی از انحاء به وابستگی و حقارت طبیعی خود پی ببرد؛ یعنی یا از راه دین، تصویری محسوس و رمزی از این تعلق و حقارت در ذهن ایجاد شود یا از طریق علم به مفهوم صحیح و دقیق و صریح آن‌ها دست یابد»(دورکیم، ۱۳۷۳، ص. ۱۳۲).

آنچه از سخنان بوردیو برمی‌آید این است که خشونت نمادین همان باورهای درونی شده‌ای است که حاکمان بر شهروندان خود تحمیل می‌کنند؛ به‌گونه‌ای که شهروندان آن باورها را بدیهی و جهان‌شمول می‌پندارند و بر اساس آن، سلطهٔ دولت را مشروع می‌بینند. بوردیو می‌گوید: «این خشونت، خشونتی است که با ناخودآگاهیِ کاملِ کسانی که موردتهاجم این خشونت قرار می‌گیرند، میسّر می‌شود و ازاین‌رو می‌توان گفت که قربانیان این خشونت، خود همدستان عاملان این خشونت هستند» (بوردیو، ۱۴۰۰ الف، صص. ۲۳۶-۲۳۷). ازآنجاکه رابطهٔ دولت و شهروندان و شیوهٔ سلطه‌گری بر جامعه از مباحث مهم در جامعه‌شناسی سیاسی است، این رمان را می‌توان از منظر جامعه‌شناسی سیاسی موردبررسی و تحلیل قرار داد.

1 . David Émile Durkheim (1858-1917)

۱.۱. بیان مسأله

سلطه یکی از مباحث مهم در جامعه‌شناسی سیاسی است که در آن می‌توان رابطهٔ میان حکومت و شهروندان را بررسی کرد. «در یک بیان کلی، سلطه برخاسته از مفاهیم قدرت است؛ به این دلیل که ساختار قدرت در قالب سلطه‌گر و تحت سلطه تبلور می‌یابد و حالت عینی به خود می‌گیرد. سلطهٔ توأم با ارائهٔ فرمان و پذیرش فرمانبری افراد، از مشروعیت ویژه برخوردار می‌شود. سلطه در واقع مستلزم اعمال قدرت از طریق مجموعه روابط پیچیده اجتماعی است که دربرگیرندهٔ نظارت اجتماعی، قواعد و الزامات درونی‌شده است تا موردقبول افراد و گروه‌ها قرار گیرد» (نقیب‌زاده، ۱۳۸۵، صص. ۱۳۳-۱۳۴). دولت‌ها در جوامع مختلف با سرمایه‌هایی که در اختیار دارند، همیشه به دنبال تثبیت و مشروعیت بخشیدن به خود هستند و علاوه بر انحصار خشونت فیزیکی (زور)، از سرمایه‌های نمادین[1] و فرهنگی برای درونی‌کردن سلطهٔ خود بهره می‌گیرند. ازاین‌رو بسیاری از نظریه‌پردازان اجتماعی همچون کارل ماکس[2]، ماکس وبر[3]، امیل دورکیم و... در نظریه‌های خود به تبیین روابط میان دولت و شهروندان و نهادهای مدنی پرداخته‌اند. پی‌یر بوردیو از جامعه‌شناسانی است که در این بحث ورود کرده و با نگاهی نو، آرای جامعه‌شناسان دیگر را به نقد کشیده است. «بوردیو به بررسی روابط قدرت در میدان سیاسی رفته و ماهیت قدرت دولت‌ها را بررسی کرده است. حرف نو و شنیدنی بوردیو برجسته‌کردن سرمایه‌های فرهنگی و سرمایهٔ نمادین در ایجاد و تداوم سلطه دولت است و این همان تفاوت اصلی او در جامعه‌شناسی دولت با دیگران است. بوردیو برخلاف مارکس نقش سرمایه‌های فرهنگی و نمادین را در طبقه‌بندی اجتماعی برجسته می‌کند» (ایوبی، ۱۴۰۰، ص. ۵۶).

در رمان «زوال کلنل» ما به‌روشنی فضای خفقان‌آوری از نظام سلطه را می‌بینیم. جوّ مخوف امنیتی بر داستان چنان سایه‌گستر است که گویی چشمانی از پشت پرده همهٔ حرکات و سکنات شخصیت‌ها را زیر نظر دارد. این سلطه گاهی در قالب خشونتی فیزیکی نمایان می‌شود و با کشته شدن اعضای خانوادهٔ کلنل به اوج خود می‌رسد، اما قدرتمندترین ابزار این سلطه، در قالب خشونت نمادین جلوه می‌کند. این نوع خشونت در فضای رمان چنان پررنگ است که کُنش شخصیت‌های داستان را تحت تأثیر قرار می‌دهد و آن‌ها را به افرادی سرخورده و ناگزیر تبدیل می‌کند.

۲.۱. هدف پژوهش

هدف این پژوهش تحلیل جامعه‌شناختی رمان «زوال کلنل» بر اساس یکی از کلیدی‌ترین مفاهیم نظریات پی‌یر

1. Culturel capital
2. Karl Heinrich Marx (1818-1883)
3. Max Weber (1864-1920)

بوردیو یعنی خشونت نمادین است. در این مقاله نویسندگان می‌کوشند با روشی توصیفی- تحلیلی ضمن به بررسی فضا و روابط میان شخصیت‌های داستان به تحلیل جلوه‌های خشونت نمادین به‌عنوان یکی از ابزارهای مهم سلطه و اقتدار بپردازند و تأثیر آن را بر کنشگران داستان بررسی نمایند.

۳.۱. پیشینهٔ پژوهش

تنها مقالهٔ پژوهشی که در نقد این رمان نگاشته شده، مقاله‌ای است با عنوان «بررسی وجوه زیباشناسی رمان زوال کلنل» نوشتهٔ خدابخش اسداللهی و لیلا آذرنیوار که در مجلهٔ «مطالعات زبانی و بلاغی»، دوره ۱۲، شمارهٔ ۲۵، مهر ۱۴۰۰ منتشر شده است. این مقاله به بررسی جنبه‌های زیباشناسی این رمان می‌پردازد، بااین‌حال، تاکنون مقاله‌ای از دیدگاه جامعه‌شناختی به این رمان نپرداخته است.

۲. مبانی نظری پژوهش

۱.۲. جامعه‌شناسی رابطه‌گرایانه پی‌یر بوردیو

آثار تحقیقی و نظریات جامعه‌شناختی پی‌یر بوردیو از مؤثرترین پژوهش‌های جامعه‌شناسی دهه‌های اخیر است که تأثیر بسزایی بر علوم مختلفی چون مردم‌شناسی، جامعه‌شناسی، آموزش‌وپرورش، تاریخ، زبان‌شناسی، سیاست، فلسفه، دین‌شناسی داشته است.

جامعه‌شناسی بوردیو بر اساس یک ایدهٔ اساسی قرار گرفته است: واقعیت جهان اجتماعی نه بر افراد و نه بر گروه‌ها استوار است؛ بلکه بر ارتباط بین این عناصر قرار دارد. این ساخت‌های ارتباطی نامرئی جهان اشیاء اجتماعی را می‌سازند که چیزی جز ظاهر نیستند. این روابط به‌وسیلهٔ عوامل اجتماعی که آن‌ها را درونی کرده‌اند، عمل می‌کنند (زنجانی‌زاده، ۱۳۸۳، ص. ۳۴). در واقع، نظریهٔ او از فلسفهٔ رابطه‌گرا تبعیت می‌کند و از فلسفهٔ ذات‌گرا که بر پایهٔ عینی‌گرایی و ذهنی‌گرایی است متمایز می‌شود. «نظریهٔ بوردیو به‌عنوان مرکز ثقل جامعه‌شناسی رابطه‌گرایانه با توسل به مفاهیم نوبنیادی همچون منش (عادت‌واره)[1] و میدان[2] معطوف به دریافت نظریهٔ عمل[3] به‌عنوان یک دستگاه نظری قدرتمند است که توانایی تبیین عمل در عرصه‌های مختلف را دارد»(جمشیدی‌ها و پرستش، ۱۳۸۶، ص. ۲). در نظریهٔ عمل بوردیو تعامل میان عادت‌واره و میدان مولد رفتار انسانی است و با پیروی از فلسفهٔ رابطه‌گرا به تحقیق در

1. Habitus
2. field
3. The theory of practice

ماهیت روابط اجتماعی می‌پردازد. دربارهٔ جامعه‌شناسی ادبیات نیز، بوردیو با استفاده از همین مفاهیم، نظریات خود را بنیان می‌نهد و به واکاری زمینه‌های اجتماعی در خلق اثر ادبی می‌پردازد. «بوردیو هم به منش اثرآفرین توجه می‌کند و هم به نیروی میدان‌های مؤثر بر او. بدین قرار هر نویسنده در دلِ مجموعه پیچیده‌ای از محدودیت‌ها و امکانات برآمده از انگیزه‌های فردی و اجتماعی دست به خلق اثر می‌زند و موقعیت او در میدان ادبی به مقدار و نوع سرمایه او بستگی دارد»(میرعابدینی، ۱۳۹۹، ص. ۱۱۸)

۲.۲. نگاهی به مفاهیم اساسی نظریهٔ پی‌یر بوردیو

عادت‌واره (منش) و میدان از مفاهیم نوبنیاد هستند که بوردیو از آن‌ها برای تبیین نظریه‌های خود استفاده می‌کند. عادت‌واره «نوعی آمادگی عملی، نوعی آموختگی ضمنی، نوعی فراست، نوعی تربیت‌یافتگی اجتماعی از نوع ذوق، سلیقه، که به عامل اجتماعی این امکان را می‌دهد که روح قواعد، آداب، جهت‌ها، روندها، ارزش‌ها، روش‌ها و دیگر امور حوزهٔ خاص خود (حوزهٔ علمی، اقتصادی، ورزشی، هنری، سیاسی و...) را دریابد، درون آن پذیرفته شود، جا بیفتد و منشأ اثر شود»(بوردیو، ۱۳۹۶، صص. ۱۵-۱۶).

عادت‌واره‌ها دارای خصلتی وحدت‌بخش هستند که رفتار خاصی را در میان یک گروه اجتماعی تعمیم می‌دهند و باعث وحدت میان یک طبقهٔ اجتماعی و تمایز آن از سایر گروه‌ها و طبقات جامعه می‌شوند. «عادت‌واره، هم مبین رفتار فردی است و هم مبین شکلی از زندگی و نوع فضا یا جوّ اجتماعی که در هیئت مجموعه‌ای از رسوم و نهادهای جمعی عینیت یافته است.»(مقدس جعفری و دیگران،۱۳۸۶، ص. ۸۰)

مفهوم دیگری که در تبیین نظریات بوردیو نقش بسزایی دارد، مفهوم میدان است. «بین عادت‌واره‌ها و میدان، رابطهٔ ساخته شده‌ای وجود دارد. در عادت‌واره‌ها، جامعه و عامل اجتماعی به هم پیوند می‌خورند» (شایان‌مهر، ۱۳۹۸، ص. ۴۵). دربارهٔ مفهوم میدان که بوردیو آن را از حوزهٔ علم فیزیک وام گرفته است، باید گفت که جامعه از میدان‌های اجتماعی مختلفی تشکیل شده است. «میدان، فضای اجتماعی ساخت‌یافته یا ساحت تجمیع نیروهاست، که درون آن با افراد صاحب نفوذ یا اشخاص تحت انقیاد، با روابط پیوسته و پایدار و با نابرابری‌هایی که درون این میدان اتفاق می‌افتد، سروکار داریم»(بوردیو،۱۴۰۱ ب، ص. ۵۵). بوردیو در تعریف خود، بر قواعد حاکم بر هر میدان تأکید ویژه‌ای دارد و می‌گوید: «مفهوم میدان قائم به قواعدی است که بر آن حاکمیت دارند و قلمروی آن را تعیین می‌کنند. همچنین همه کنشگرانی که در این قلمرو به فعالیت می‌پردازند بالطبع باید قواعد آن را رعایت کنند. مکانیسم این تبعیت در جامعه‌پذیری کنشگران و درونی‌شدن قواعد در منش‌های آن‌ها نهفته است»(بوردیو، ۱۳۹۶، ص. ۲۰۴).

بوردیو برای این فرایند درونی شدن اصلاح «دوکسا (doxa)» را به کار می‌برد. «دوکسا باورهای بدیهی هر جامعه و تجربه‌ای است که جهان اجتماعی و طبیعی را بدیهی جلوه می‌دهد، کنش‌های عاملان و عمل فکر کردن در چارچوب هر میدان مشخص را شکل می‌دهد. دوکسا با تحمیل خود به شکل دیدگاهی جهان‌شمول، از سلطه حمایت می‌کند و جایگاه سلطه‌گران را بدیهی و پذیرفته می‌نماید»(بوردیو، ۱۴۰۰ ب، ص. ۸).

۳.۲. انواع سرمایه از نظر بوردیو

هر میدانی از سرمایه‌هایی انباشته شده که افراد و گروه‌های تابع آن میدان به فراخور خود از آن بهره‌مند می‌شوند. میدان‌ها قواعد خاص خود را دارند و با استفاده از نوع سرمایه‌هایی که در اختیار دارند، بر یکدیگر تأثیر می‌گذارند. بوردیو این سرمایه‌ها را بدین‌گونه تقسیم می‌کند:

۱) سرمایهٔ اقتصادی که تشابه زیادی با مفهوم مارکسی کلمهٔ سرمایه دارد و شامل سرمایهٔ تولیدی است که برای تولید اشیا و خدمات به کار می‌رود.

۲) سرمایهٔ اجتماعی که مفهوم آن به مقامات و روابط گروهی یا شبکه‌های اجتماعی مربوط می‌شود که فرد با قرارگرفتن در آن می‌تواند از آن به نفع خود استفاده کند.

۳) سرمایهٔ فرهنگی که به مفهوم وبری نزدیک است و شامل سلیقه، نحوهٔ سخن گفتن، مدارک تحصیلی و شیوه‌هایی می‌شود که فرد از طرق آن خود را از دیگران متمایز می‌سازد.

۴) سرمایهٔ نمادین که شامل کاربرد نمادهایی می‌شود که فرد به کار می‌گیرد تا به سطوح دیگر سرمایهٔ خود مشروعیت بخشد (ممتاز، ۱۳۸۳، صص. ۱۵۰-۱۵۱).

از نظر بوردیو، دولت قدرتمندترین میدان را تشکیل می‌دهد و ازاین‌رو آن را یک ابرمیدان می‌شمارد. «در درون این میدان نیز منابع، سرمایه‌ها، مذهب، موضوعات و قواعد بازی یکی نیست. به‌همین‌دلیل او میدان دولت را میدان رقابت و ستیز می‌داند؛ رقابتی که برای به‌دست‌آوردن مناصب دولتی و حفظ یا برهم زدن قواعد بازی در جریان است. عده‌ای خواهان حفظ ساختارها و گروهی هم در پی دگرگونی و تحول ساختارهای دولت هستند. پس، میدان دولت هم مانند دیگر میدان‌ها قواعد بازی خاص خود را دارد. در این میدان هم مانند دیگر میدان‌ها سرمایه‌های مهمی مانند قدرت، کرسی‌ها و سمت‌ها در گردش است. تفاوت میدان دولت با دیگر میدان‌ها در این است که دولت قدرت دست‌اندازی، ارزش‌گذاری و سلطه بر تمام میدان‌های دیگر را دارد. به‌همین‌دلیل میدان دولت، ابرمیدان و سرمایه‌اش، ابرسرمایه است.»(ایوبی، ۱۴۰۰، ص. ۶۸)

۳. تحلیل رمان «زوال کلنل» بر اساس نظریهٔ پی‌یر بوردیو

۳. ۱. خلاصه داستان

داستان در دل یک شب بلند و بارانی آغاز می‌شود که در آن، کلنل مجبور است به‌همراه دو مأمور جوان برای دفن جسد دختر کوچکش، پروانه، که به دلیل فعالیت در حزب مجاهدین خلق اعدام شده به گورستان برود. در این میان، خط سیر داستان با تداعی خاطراتی در ذهن مشوش کلنل گسترش می‌یابد و کلنل به بازکاوی زندگی گذشتهٔ خود و فرزندانش می‌پردازد. فرزند ارشد، امیر که به حزب کمونیستی توده گرایش دارد، چندسالی پس از انقلاب با دولت انقلابی همکاری می‌کند، اما با تغییر رویکرد نظام جدید نسبت به حزب توده و اعدام سران آن، امیر نیز مطرود می‌شود. او که همسرش نیز به دست ساواک کشته شده، با آثار جسمی و روحی که از شکنجه‌های رژیم گذشته با خود دارد، همچون مبارز و آرمانگرایی سرخورده، خود را در زیرزمین خانه حبس کرده است. پسر دوم کلنل، محمدتقی، هم که عضو حزب کمونیستی فداییان خلق است، ابتدا به‌عنوان یک مبارز انقلابی مورد تحسین قرار می‌گیرد، اما بعدها بر اثر درگیری نظام حاکم با گروه‌های چپی کشته می‌شود. در این میان تنها کوچک‌ترین پسر کلنل، مسعود به حکومت انقلابی گرایش پیدا می‌کند و با آغاز جنگ ایران و عراق داوطلبانه به جبهه می‌رود و شهید می‌شود. دختر بزرگ کلنل، فرزانه، زنِ فردی به نام حاج‌آقا قربانی است که فردی حزب‌اللهی و مذهبی، اما به‌شدت فرصت‌طلب و ریاکار است. او حتی از شهادت مسعود، به نفع موقعیت خود نهایت استفاده می‌کند. تنوع گرایش‌های سیاسی در خانوادهٔ کلنل، آیینه‌ای از آشفتگی‌های اجتماعی و سیاسی در آن مقطع بحرانی از تاریخ ایران است. داستان در فضایی تیره‌وتار و محیطی خفقان‌آور روایت می‌شود. این اختناق و دلهره با آمدن شخصیت مرموز «خضر جاوید» به اوج خود می‌رسد. خضر افسر ساواک، بازجو و شکنجه‌گر امیر و قاتل همسر اوست.

۳. ۲. تأثیر عادت‌واره و میدان در کُنش شخصیت‌ها

رمان زوال کلنل را می‌توان روایت زندگی شخصیت‌هایی دانست که در بطن یک تحول بزرگ اجتماعی یا همان انقلاب، زندگی و سرنوشتشان دچار دگرگونی می‌شود. با سرنگونی رژیم پهلوی و روی کار آمدن حکومت اسلامی به‌یک‌باره جامعه دچار تحولات اساسی در همه زمینه‌ها شد. تفکر انقلابی در سال‌های اولیهٔ انقلاب و ترویج تزی سیاسی از اسلام میدان قدرتمندی را ایجاد کرد که بر همه میدان‌های دیگر اجتماعی تأثیرگذار بود و با جاذبهٔ ایدئولوژیکی خود بسیاری از اقشار و گروه‌های اجتماعی به‌ویژه جوانان را جذب خویش کرد. در صفحات اولیهٔ رمان، کلنل– شخصیت اصلی داستان– جاذبهٔ چنین میدانی را این‌گونه توصیف می‌کند:

«همهٔ جوانان سعی داشتند وارد انقلاب شوند و از این طریق به زندگی خود معنایی ببخشند. انقلاب به آن‌ها هیجان می‌بخشید و باعث می‌شد فشار آن‌ها بالا رود. آن‌ها موجی از هیجان را به جنبش درآورده بودند؛ مانند قمری که بالا و بالاتر پرواز می‌کند تا به خورشید برسد و سپس می‌سوزد» (دولت‌آبادی، ۱۳۹۲، ص. ۸).

اگرچه این میدان، بخش عمده‌ای از جامعه را با خود همراه می‌کند، اما کلنل که تأثیر چنین میدانی را عامل درهم شکستن ساختارهای گذشته و گسست خانوادهٔ خود می‌بیند، با بدبینی آن را به نقد می‌کشد و آن را مشتی اصول عقاید و ایدئولوژی سطحی می‌خواند:

«این عین حقیقت است در مورد جوانان ما! انقلاب پسران مرا از من دور کرد و من نمی‌دانم آن‌ها دقیقاً در چه نقطه‌ای سوختند و یا هنوز به این دلیل می‌سوزند. ما باید برای همسایه‌هامان، برای همشهری‌ها و هم‌وطنان‌مان دلمان بسوزد. اگر هرکدام از جوانان از مرز قربانگاه با بدن‌های نیمه‌سوخته برمی‌گشتند، اگر آن‌ها از آن ارتفاع سقوط می‌کردند تا پی برند، حقیقتی که یافته‌اند چیزی نیست جز مشتی اصول عقاید سطحی و ایدئولوژی سطحی...»(دولت‌آبادی، ۱۳۹۲، ص. ۸).

کلنل در مقابل تأثیرات این میدان ایستاده است و با پافشاری بر عقاید گذشتهٔ خود سعی دارد خود را از همسویی با نیروهای این میدان برهاند. این وفاداری به چارچوب‌های فکری و نظام‌های ارزشی گذشته را می‌توان در قالب روحیهٔ ملی‌گرایی و عادت‌واره‌هایی مانند احترام همیشگی او به عکس کلنل محمدتقی پسیان از قهرمانان ملی تاریخ ایران دید:

«او به مدت نیم‌قرن عکس تمام‌قد کلنل را در مقابل چشمانش نگه داشته بود. حتی ضروری می‌دید و یا مایل بود که عکس همسرش را به گوشهٔ سمت چپ قاب منتقل کند. درست زیر نوک شمشیر نظامی کلنل، تا اینکه بتواند او را خوب ببیند»(دولت‌آبادی، ۱۳۹۲، ص. ۶).

بااین‌حال، میدان ایدئولوژی دولت انقلابی چنان قدرتمند و فراگیر است که همسو نشدن با نیروهای آن احساس انزوا و ناامنی در کلنل ایجاد می‌کند و باعث بروز عادت‌واره‌هایی در زندگی روزمرّه‌اش می‌شود که به گفتهٔ خود کلنل ریشه در ترسی درونی دارد.

«حقیقت این است که من ترسیده‌ام، مدت زیادی است که من می‌ترسم... ممکن است در حیاط را قفل نکرده باشد. دقیقاً همان چیزی که در صورت قفل نکردن در ممکن بود رخ دهد اتفاق افتاد. قفل کردن در، دومین خوی طبیعی کلنل شده بود. این کار آگاهانه و به دلیل محافظت از اموالش انجام نمی‌شد، فقط عادتی بود زادهٔ ترس»(دولت‌آبادی، ۱۳۹۲، ص. ۶).

در مقابل این نوع تفکر سلطه‌گریزِ کلنل، تسلیمِ بی‌چون‌وچرای مردم در برابر این میدان جدید سیاسی و پذیرش ایدئولوژی حاکم سبب شده تا کلنل آن‌ها را کابوس‌وار در هیئت گله‌های انسانی تداعی کند؛ گله‌هایی که ساختارهای گذشته را که عمری بر اساسشان زیسته لگدکوب و نابود می‌کنند.

> «وقتی در مردم دقیق می‌شوم و به آن‌ها دقت می‌کنم، از اینکه با کسی که روبه‌رو می‌شوم انسان نیست شوکه می‌شوم. آن‌ها گله‌ای از وحوش را برای من تداعی می‌کنند. بوفالویی که در حال لگدکوبی و رم کردن است- احتمالاً آن‌ها را در فیلمی دیدم. چشمانم را ریز کردم تا بتوانم آن تصویر را بیرون بکشم، و شاید آن‌ها خودشان از روی ترس آن صحنه‌ها و تصاویر را بستند. همچنان که گله‌های انسان را می‌بینم با شاخ‌های عجیبشان که از سرشان بیرون‌زده می‌خواهند همه‌چیز را خراب کنند. آن‌ها می‌خواهند مرا نیز نابود کنند، این انباشتهٔ کوچکی از استخوان را. یک کابوس- دوست من»(دولت‌آبادی، ۱۳۹۲، ص. ۹).

بدبینی و مقاومت کلنل در برابر جریان انقلاب را شاید بتوان به دلیل تأثیرات این میدان دانست که با از هم گسستن کانون خانوادگی باعث ایجاد شکاف میان او و فرزندانش شده بود. کلنل به‌نوعی خود را قربانی یک نیروی اجتماعی ویرانگر می‌داند؛ نیرویی که همهٔ ارزش‌های گذشته و سرمایه‌های نمادین را در چشم فرزندانش زیر سؤال برده است و اکنون او باید به همهٔ ابهامات آنان پاسخگو باشد.

> «در حقیقت آن‌ها روی یک کره زندگی می‌کردند، اما هریک از آن‌ها به پاسخی مختص خودش برای زندگی رسیده بود. آن‌ها به من احترام می‌گذاشتند، ولی در عمق وجودشان مرا باور نداشتند. پایش که می‌افتاد، آن‌ها مرا یک افسر شاه تلقی می‌کردند. البته آن‌ها از اینکه من در جنایت ظفار هیچ نقشی نداشتم شاکر بودند، اما حتی این موضوع هم باعث نمی‌شد که آن‌ها مرا نوکر یا زادهٔرژیم یا دست‌پروردهٔ رژیم ندانند»(دولت‌آبادی، ۱۳۹۲، ص. ۳۰).

بدبینی عمیق و کناره‌گیری وی از همسو شدن با جریان فراگیر انقلاب ریشه در سرنوشت تلخ فرزندانش دارد. فرزند بزرگ او امیر که عضو حزب توده بود، بعد از همکاری اولیه با دولت انقلابی بر اثر چرخش رویکرد نظام نسبت به این حزب مطرود و به روشنفکری سرخورده و افسرده تبدیل می‌شود که با آثاری از شکنجه‌های جسمی و روحی سال‌های مبارزه، خود را در زیرزمین خانه محبوس کرده است. دو فرزند دیگر او محمدتقی و پروانه هم به دلیل عضویت در احزاب و گروه‌های غیر اسلامی کشته و اعدام می‌شوند. پسر کوچک کلنل نیز که طرفدار دولت انقلابی می‌شود، داوطلبانه به جبهه جنگ ایران و عراق می‌رود و پیکرش بازمی‌گردد. در این میان فقط دخترش فرزانه از چنین سرنوشت تلخی می‌گریزد، اما او نیز به نحوی دیگر به زندگی تلخی محکوم می‌شود. او همسر مردی به‌ظاهر حزب‌اللهی اما در

باطن فرصت‌طلب و ریاکار می‌شود که حتی با سوءاستفاده از جنازهٔ برادر شهیدش می‌خواهد موقعیتی برای خود دست‌وپا کند. گوناگونی خط‌مشی فرزندان کلنل خود نشانگر آشفتگی سیاسی و اجتماعی آن دوره است؛ دوره‌ای که گروه‌های مختلف سیاسی با خط‌مشی‌های سیاسی گوناگون سعی در سهم‌خواهی در حکومت جدید را داشتند. بوردیو چنین موقعیتی را حاصل رقابت احزاب و گروه‌های سیاسی بر سر کسب مناسب قدرت و بهره‌مندی از ابرسرمایه‌های دولت می‌داند:

> «بوردیو دولت را ابرمیدان می‌داند که بر همهٔ میدان‌ها اعمال قدرت می‌کند. ابرسرمایه‌های که گروه‌ها و احزاب و عاملان اجتماعی در تلاش‌اند از این ابرسرمایه برای ارتقای جایگاهشان سهمی برای خود دست‌وپا کنند...هدف نهایی همهٔ احزاب و گروه‌ها و همهٔ آنانی که در نبرد پیوستهٔ قدرت هستند، راهیابی به دولت و به دست آوردن صندلی‌هایی است که در دولت وجود دارد. صاحبان موقعیت‌های مهم در دولت می‌توانند بر همهٔ میدان‌های دیگر اثرگذار باشند و روابط قدرت در فضای اجتماعی و درون همهٔ میدان‌ها را تحت تأثیر قرار دهند» (ایوبی، ۱۴۰۰، ص. ۶۹).

این سهم خواهی گروه‌های سیاسی بعدها باعث گسست آن‌ها از نظام نوپای انقلاب شد و برخی از این گروه‌ها همانند سازمان مجاهدین با اعلام مبارزهٔ مسلحانه به رویارویی خونین با نظام پرداختند که ثمرهٔ آن تلف شدن جان بسیاری از جوانان ازجمله فرزندان کلنل بود.

۳. ۳. سلطهٔ دولت و خشونت

در رمان «زوال کلنل» فضای خفقان، ارعاب و سرکوب بر شخصیت‌های آن حاکم است و دولت‌ها در آن از انواع خشونت برای سرکوب مخالفان استفاده می‌کنند؛ خشونت فیزیکی در قالب زندان، شکنجه و اعدام، و خشونت نمادین در قالب تحمیل باورهای ایدئولوژیکی و فرهنگی. در رمان «زوال کلنل»، اگرچه زمان به دو مقطع قبل و بعد انقلاب تقسیم می‌شود، اما در هردو مقطع نیز دولت‌های گذشته و جدید رویکردی سرکوبگرانه در قبال مخالفان خو دارند و در این میان از هردونوع خشونت فیزیکی و نمادین بهره می‌برند. نمونه‌اش امیر فرزند ارشد کلنل خودش قربانی خشونت دولت گذشته است. او در رژیم گذشته توسط ساواک دچار انواع شکنجه‌های جسمی و روحی شده و هرازگاهی خاطرات این شکنجه‌ها را کابوس‌وار در ذهن مرور می‌کند:

> «پاهایم طوری به میله‌های فلزی پیچ خورده بود که کوچک‌ترین حرکتی فشار را روی استخوان‌هایم افزایش دهد. تسمه‌های چرمی پاها و سینهٔ مرا محکم به پشت گیره بسته بود و من حتی نمی‌توانستم

یک سانت تکان بخورم. هر ضربه کابل باعث می‌شد که بپرم و تنها کاری که می‌توانستم انجام دهم فریاد کشیدن بود»(دولت‌آبادی، ۱۳۹۲، ص. ۷۱).

آن‌ها حتی با رودررو کردن امیر با همسر شکنجه‌شده‌اش، او را شکنجه روحی می‌دهند:

«خضر بلند شد جلو آمد و سر امیر را چرخاند و مجبورش کرد تا به زنش نگاه کند، کسی را مجبور کرده بودند روی مبل خونی کنار در بنشیند و با یک چشم‌بند سیاه چشم‌هایش را بسته بودند. آن‌ها پاهایش را مثل چکمه سیاه کرده بودند. خضر دوباره سر امیر را برگرداند و سرش را به طرف چراغ برد. یک‌دفعه امیر صدای جیغ و فریاد تمام زنان جهان را که در تمام زندان پیچیده بود و توی سرش صدا می‌کرد شنید» (دولت‌آبادی۱۳۹۲، ص. ۱۳۴).

در مقطع بعد از انقلاب و روی کارآمدن دولت جدید (انقلابی)، شخصیت‌ها وارد فاز جدیدی از سرکوب و خشونت می‌شوند. در این مقطع دو تن از فرزندان کلنل، محمدتقی و پروانه به دلیل فعالیت در احزاب مخالف دولت کشته و اعدام می‌شوند. با گسترش اقتدار و سلطهٔ نظام جدید، خشونت نمادین در قالب تحمیل ایدئولوژی و فرهنگ انقلابی خود را در همهٔ ابعاد جامعه نمایان و هرگونه دگراندیشی را مرعوب می‌کند. این ترس و ارعاب سراسر فضای داستان را فراگرفته است و کلنل سعی می‌کند این فضا را برای خود طبیعی کند و به‌گونه‌ای با آن کنار بیاید:

«هنگامی‌که کلنل به سمت خیابان پیچید، مجبور شد این لحظه‌های آخر، مراقب راه رفتن خود باشد و برای جوانانی که در هر گوشه از خیابان مانند بز ایستاده‌اند، پاسخ حاضر و آماده داشته باشد. این جوانان هر آمد و رفتی را توطئه و نقشه می‌پنداشتند. رفتارشان طوری بود که انگار دارند برای کارگاه شدن آموزش می‌بینند و این کار را روی عابران تمرین می‌کنند. آن‌ها برای اینکه به این بازی خطرناک رنگ و لعابی بدهند، چنین تصور می‌کنند که هریک از این عابران مرتکب جرمی شده است. یا حداقل آن‌ها در کارهای قاچاق شرکت کرده، مرتکب زنا و اعمال خلاف شرع شده، در جایی اسلحه مخفی کرده‌اند یا در توطئه‌ای برای براندازی رژیم دست داشته است. شاید کلنل داشت به‌سویی کشیده می‌شد، ولی حقیقت این است که او به‌هیچ‌وجه نمی‌خواست کاری انجام دهد که وضعش بدتر شود و سعی کرد این‌ها را لازم و طبیعی و در عین حال گذرا تصور کند! ترس فضا را پر کرده بود و درخیابان و کوچه‌ای که زندگی می‌کرد، پر شده بود. او ترس و ناامنی را که این فضا در او ایجاد کرده بود درسی برای زندگی می‌دید که چه بخواهند و یا نخواهند همه مجبور بودند آن را تجربه کنند.»(دولت‌آبادی، ۱۳۹۲، صص. ۳۸-۳۹)

نفوذ امنیتی- پلیسی دولت بر همهٔ فضای رمان چنان گسترده و فراگیر است که حتی شخصیت‌ها سایهٔ سنگین آن را در چاردیوار خانهٔ خود احساس می‌کنند؛ ازاین‌رو، فضای این رمان، خواننده را به یاد کتاب «۱۹۸۴» جورج اورول

می‌اندازد که در آن تسلط اختناق‌آمیز سیاسی- امنیتی دولت حتی بر خصوصی‌ترین جنبه‌های زندگی شهروندان سایه گسترده است. فوکو که یکی از نظریه‌پردازان و تحلیلگران پدیدهٔ قدرت است، چنین فضایی را از اشکال قدرت مدرن برمی‌شمرد. از نظر فوکو «غایت نهایی این قدرت تنظیم و کنترل رفتار افراد است و حکومت به تنظیم رفتار از طریق کاربرد کم‌وبیش عقلانی ابزار مناسبِ تکنولوژیک دلالت دارد. نهادهای انضباطیِ قدرت مدرن با مسائلی نظیر سازماندهی، مدیریت، کنترل و نظارت جمعیت زیادی از افراد مواجه بودند در مواجهه با این مسائل تکنیک‌ها و تاکتیک‌هایی در اروپای قرن هفدهم مطرح شد که حاوی عنصر محاسبه و شناخت هدف مورد نظر بود. یکی از این تاکتیک‌ها نظارت یا مراقبت مستمر بود که به‌منزلهٔ دانش و قدرت از سوی اداره‌کنندگان جامعه در نهادها انعکاس می‌یافت و از طریق اعمال کنترل و نظارت مستمر بر افراد تابع عمل می‌کرد. این تکنیک‌های انضباطی قدرت که از طریق نظارت و مشاهده اعمال می‌شد، قدرت را در پیوندی عمیق با دانش قرار می‌داد و با درونی‌کردن نظارت مستمر، افراد را پذیرای آن می‌کرد»(قادرزاده و دیگران، ۱۳۹۱، ص. ۱۲۳).

۳. ۴. سلطهٔ مذکر و تأثیر آن بر شخصیت‌های زنِ رمان

در رمان زوال کلنل جدای از سلطهٔ دولت بر جامعه، شخصیت‌های زن قربانی نوع دیگری از سلطه و به‌تبع آن خشونت هستند که بوردیو از آن با عنوان سلطهٔ مذکر یاد می‌کند. این نوع سلطه به شکل نهادینه‌شده‌ای هم از سوی خانواده و جامعه و هم از سوی دولتی که خود نماد دیگری از این سلطه است، بر زنان تحمیل می‌شود. «سلطهٔ مذکر ریشه در دوکسا دارد. دوکسا که باورهای بدیهی هر جامعه و تجربه است که جهان اجتماعی و طبیعی را بدیهی جلوه می‌دهد، کنش‌های عاملان و عمل فکر کردن در چارچوب هر میدان مشخص را شکل می‌دهد. دوکسا با تحمیل خود به شکل دیدگاهی جهان‌شمول، از سلطه حمایت می‌کند و جایگاه سلطه‌گران را بدیهی و پذیرفته می‌نمایاند و درنهایت، نظم جنسیتی را چونان نظم طبیعی جلوه می‌دهد. از نظر بوردیو، عاملان اجتماعی طی فرایندی دوگانه دیدگاه مذکر در مردان و زنان نهادینه می‌کنند و مردان را سوژه و زنان را اُبژه می‌سازند و سپس زنان را به اتخاذ سبک زنانه و مردان را به اتخاذ سبک مردانه سوق می‌دهند»(بوردیو، ۱۴۰۰ ب، ص. ۸).

در این رمان، حتی شخصیتی مانند کلنل با آنکه در قبال فرزندانش پدری روشنفکر است، اما در قبال همسرش بنا بر باورها و دوکساهای جامعهٔ سنتیِ مردسالار چهرهٔ دیگری به خود می‌گیرد. او برای پاسداری از شرف خود با قضاوتی عجولانه همسرش را به گمان خیانت با شمشیری به قتل می‌رساند:

> «قبلاً این کار را حداقل هزاربار در افکارم انجام داده‌ام؛ بنابراین ذهنم و دستانم با هم هماهنگ بودند، من خطا نکردم و قلب همسرم را نشانه گرفتم. برای اینکه مطمئن شوم کار تمام شده، شمشیر را در سینهٔ همسرم کاملاً چرخاندم و هنگامی‌که به زمین افتاد، یک‌بار دیگر شمشیر را در سینهٔ او فرو بردم و یک‌بار دیگر نیز این کار را انجام دادم. آخرین ضربه‌ام طوری بود که انگار می‌خواهم او را مانند شغاد به دیوار بچسبانم» (دولت‌آبادی، ۱۳۹۲، صص. ۱۰۱-۱۰۲).

کلنل بر اساس همین باورهای مردسالارانه، نه‌تنها این جنایت فجیع را برای خود توجیه می‌کند؛ بلکه در ذهن خود به این خشونت صورتی قهرمانانه ببخشد. بوردیو مسأله دفاع از شرف در میان مردان را ریشه در دیدگاهی می‌داند که در آن زنان به‌منزلهٔ کالاهای نمادین محکوم به تأمین منافع مردانه هستند. بوردیو می‌گوید: «مسألهٔ دفاع از شرف که شکل خاصی از حس بازی است که از تمکین طولانی در برابر قاعده‌مندی‌ها و قواعد اقتصادی کالاهای نمادین کسب می‌شود، اصل نظام راهبردی بازتولید است. مردان، که دارندگان انحصار ابزارهای تولید و بازتولید سرمایهٔ نمادین‌اند، می‌کوشند تا با این راهبردها حفظ یا افزایش این سرمایه را تأمین کنند- راهبردهای باروری؛ راهبردهای ازدواجی، راهبردهای آموزشی، راهبردهای اقتصادی و راهبردهای وراثتی جملگی به‌منظور انتقال قدرت‌ها و امتیازات ویژهٔ موروثی برنامه‌ریزی شده‌اند. این ضرورت نظم نمادین، که به فضیلت تبدیل شده است، محصولِ در بدن نهفتگی گرایش به شرف برای جاودانه‌سازی خود از رهگذر کنش‌های عاملان است»(بوردیو، ۱۴۰۰ ب، ص. ۷۱).

در این رمان از میان چهار شخصیت زن (همسر کلنل، همسر امیر، پروانه و فرزانه) سه نفر پا از قواعد جامعهٔ مردسالارانه فراتر می‌گذارند و به‌عنوان کنشگران حقیقی و بازیگران اصلی وارد میدان سیاسی و اجتماعی می‌شوند؛ درحالی‌که این عملشان نقض قواعد بازی‌ای است که نظام سلطهٔ مردسالارانه آن را وضع کرده است؛ نظامی که برای زنان نقش مؤثری قائل نیست و همیشه آنان را در حاشیهٔ میدان عمل و قدرت قرار می‌دهد. بوردیو جایگاه زن را در چنین ساختاری این‌گونه بیان می‌کند:

> «زنان می‌توانند جدی‌ترین بازی‌ها را از فاصلهٔ دور و از جایگاه تماشاچیانی ببینند که از کرانهٔ ساحل به نظارهٔ توفان می‌نشینند — که این خود می‌تواند باعث شود تا سبک‌سر تلقی شوند و دیگران آنان را در مسائل جدی، نظیر سیاست، محجور و بی‌تفاوت بدانند. البته چون این فاصله نتیجهٔ سلطه است، زنان — به دلیل همبستگی عاطفی با بازیگر، که البته متضمنِ مشارکت مؤثر عاطفی و فکری واقعی در بازی نیست و غالباً زنان را به حامیان بی‌چون و چرایی بدل می‌کند که بااین‌همه از واقعیت بازی و سهم‌های برندهٔ آن اطلاعی ندارند — تقریباً همواره محکوم به مشارکت‌اند»(بوردیو، ۱۴۰۰ ب، ص. ۱۰۱).

این تمرّد از قواعد بازیِ نظامِ مذکر برای هر سه شخصیت زن سرنوشت تلخی را به بار می‌آورد و هریک به‌گونه‌ای مجازات و به‌عبارت‌دیگر قربانی خشونت آن می‌شوند. همسر کلنل توسط خود کلنل به‌حکم باورهای اخلاقی جامعهٔ مردسالار به قتل می‌رسد و همسر امیر توسط ساواک و پروانه توسط دولت انقلابی جان خود را از دست می‌دهند. در این میان فرزانه دختر بزرگ کلنل که از قواعد جامعه مردسالار تمکین می‌کند، با ایفای نقشِ سنتیِ خود در قالب یک زنِ خانه‌دار و مطیع در برابر شوهر، سلطهٔ نظام مذکر را می‌پذیرد و از این خشونت در امان می‌ماند. او به‌عنوان یک زن سنتی همان عادت‌واره‌های زنان ایرانی را در خود پرورده است: مطیع بودن، محصور بودن در خانه، پایبندی به خانواده و شوهر، پیوند عاطفی با خانهٔ پدری و دوری کردن از فعالیت‌های اجتماعی. بوردیو معتقد است: «وجود زنان به شکل اشیایی در دسترس، جذاب و خوشایند قبل از همه به‌واسطه و به دلیل نگاه خیرهٔ دیگران است. از زنان انتظار می‌رود تا مؤنث و به قولی، خنده‌رو، مهربان، حواس‌جمع، فرمان‌بردار، متین، خویشتن‌دار و متواضع باشند و البته آنچه زنانگی خوانده می‌شود. در بیشتر موارد چیزی نیست جز نوعی برآوردن انتظارات مردانه، واقعی یا مفرض، خصوصاً حسِ خودستایی آنان. وابستگی به دیگران (و نه‌فقط مردان) عنصر تشکیل‌دهندهٔ هستی زنان می‌شود»(بوردیو، ۱۴۰۰ ب، صص. ۹۱-۹۲).

فرزانه در نقش زنی سنتی نه‌تنها سلطهٔ همسر جاه‌طلب خود را می‌پذیرد؛ بلکه حتی سعی می‌کند با صحبت کردن با برادرش امیر که افسرده خود را در زیرزمین خانه حبس کرده، به پذیرش سلطهٔ نظام حاکم راضی کند، اما امیر حاضر نیست که تن به این سازش بدهد و حتی آگاهانه مرگ خود را بر آن ترجیح می‌دهد. او در بخشی از صحبت‌هایش به فرزانه می‌گوید:

> «می‌دانم، خودم را خواهم کشت، زیرا خط به خط کتاب مرگ را خوانده‌ام، ولی نخواهم گریست. من برای ایفای نقش یک دلقک آفریده نشده‌ام تا بر صورتم ماسک بگذارم و در مورد فجایع در حال وقوع لطیفه بگویم و بخندم. نه. سکوت، تنها پاسخ است... با تیغِ سفیدِ دروغ است که من می‌توانم دنیا را اصلاح کنم که نابودی همهٔ مردمانش را می‌پذیرد و کاری انجام نمی‌دهد. چه بهای سنگینی باید بپردازیم، خواهر! چه مجازات وحشتناکی!»(دولت‌آبادی، ۱۳۹۲، صص. ۹۰-۹۱)

۳. ۵. سازگاری با خشونت

در رمان کلنل اگرچه صحنه‌های بسیاری از خشونت فیزیکی دولت به تصویر کشیده می‌شود، اما آنچه که بیشتر فضای رمان را تحت تأثیر خود قرار می‌دهد، خشونت نمادین است. این خشونت در قالب ایدئولوژی انقلابی چنان در افراد جامعه درونی شده و مشروعیت یافته که شخصیت‌های داستان توانایی ایستادن در برابر آن را ندارند. مثلاً کلنل

با آنکه به این ایدئولوژی باوری ندارد، اما در جاهایی چنان تحت‌فشار قرار می‌گیرد که تن به قواعد بازی می‌سپارد. نمونه‌ای از این اجبار و تحمیل ناخواسته را در تشییع‌جنازهٔ پسر کوچک کلنل، مسعود می‌بینیم. کلنل با آنکه می‌داند سرِ جسد متعلق به مسعود نیست، اما جو به‌گونه‌ای است که جرئت بیان آن را ندارد و به‌ناچار سکوت می‌کند تا دامادش، حاجی قربانی، برنامه‌اش را طبق میلش به‌پیش ببرد.

> «هیچ‌کس به من گوش نمی‌دهد، که بسیار عجیب است، بسیار عجیب‌وغریب؛ زیرا هر بار که سعی می‌کنم صحبت کنم، قبل از اینکه حتی کلمه‌ای بگویم، عزاداران اجیر شده شروع به مرثیه‌خوانی کرده و صدای مرا خفه می‌کردند. من می‌خواهم بگویم، آقایان، برادران، پسران... باور کنید، این سر بریده، سرِ پسر کوچک من نیست. این تمام آن چیزی است که می‌خواهم بگویم، نه چیزی بیشتر، اما آن‌ها به من اجازه نخواهند داد. آن‌ها سردخانه را با صدای شیون و ناله و ضربه زدن به سینه پر کرده‌اند. آن‌ها مرا مجبور به سکوت می‌کنند.» (دولت‌آبادی، ۱۳۹۲، ص. ۱۶۰)

با آنکه کلنل ماهیت ایدئولوژی حاکم بر جامعه را سطحی می‌پندارد، اما به دلیل ناتوانی، خودش را در برابر آن تسلیم می‌کند و بی‌اراده به انقیادِ جریان غالب تن می‌سپارد:

> «آن‌ها چیزی به تو نمی‌گویند! آن‌ها تو را ناآگاه می‌دارند و مغز تو را می‌شویند تا زمانی که هر آنچه می‌گویند را باور کنی» (دولت‌آبادی، ۱۳۹۲، ص. ۱۶۲).

همان‌گونه که باتلر در کتاب «زیست روانی قدرت» بدان اشاره می‌کند: «انقیاد دقیقاً عبارت است از این وابستگی بنیادین به گفتمانی که ما هرگز انتخابش نکرده‌ایم؛ بلکه به طرزی متناقض، آن گفتمان، فاعلیت ما را پدید آورده و حفظ کرده است»(باتلر، ۱۴۰۰، ص. ۱۲) این انقیاد و سرسپردگی در قبال گفتمان ایدئولوژی غالب، بارها از شخصیت‌های داستان در موقعیت‌های مختلف دیده می‌شود. یکی از این موقعیت‌ها در صحنه‌ای است که قربانی، کلنل را مجبور می‌کند در مراسم تشییع فرزند شهیدش به سه فرزند دیگر خود توهین کند و به‌گونه‌ای برائت خود از آن‌ها را اعلام کند:

> «کنترل همه‌چیز از دست او خارج شده بود و او مجبور بود تا به صدای حاج‌آقا قربانی و صدای خود گوش کند، هردو صدا به طرز وحشتناکی در بلندگوها می‌پیچیدند و بر صفوف جمعیتی که با چهره‌های رنگ‌پریده به او نگاه می‌کردند، منعکس می‌شد. او برای لحظاتی طولانی آنجا مانده بود و بایستی گیجی و سردرد را تحمل می‌کرد و آنقدر دردناک بود که احساس کرد تخم چشمانش در حال ترکیدن است. چه سروصدایی درست کرده‌اند! و خدا پدر قربانی را بیامرزد برای اینکه می‌دید من در چه شرایطی هستم بعدازاینکه مرا مجبور کرد تا به پروانه، محمدتقی و امیر توهین کنم. او اجازه داد تا بروم و مرا به جمعیت سپرد، تا جای من به دیگر پدران، مادران، عمه‌ها، خاله یا عموهای

شهدای دیگر داده شود. من باید بروم و کفشم را پیدا کنم.» (دولت‌آبادی، ۱۳۹۲، صص ۱۶۵-۱۶۶)

این خضوع و بی‌ارادگی در شخصیت امیر هم دیده می‌شود. وقتی خضر جاوید، بازجو و شکنجه‌گر او بعد از سال‌ها به سراغش می‌آید بی‌هیچ مقاومت و یا انتقامجویی حالت خضوع و مهمان‌نوازی به خود می‌گیرد و حتی سعی می‌کند این تسلیم و سرسپردگی خود را به او بباوراند:

«ناگهان به نظرش خیلی حیاتی رسید که مطیع بودن مطلقش را به خضر جاوید ثابت کند. تحملش، احساسات و هر چیزی دربارهٔ او نشانه‌ای تا به خضر بگوید که او به همهٔ آرزوهای خضر جامه عمل می‌پوشاند و هر کاری که او خواست انجام می‌دهد.»(دولت‌آبادی، ۱۳۹۲، ص. ۱۳۲)

او برای توجیه این رفتار، آن را به عادت‌واره‌های قبیله‌ای قدیمی نسبت می‌دهد:

«اما من باید در این موقعیت چه کار کنم؟ آداب و رسوم قبیله‌ای قدیمی ما هنوز وجود دارد اگرچه به‌نوعی کم‌رنگ شده است. یکی از آن‌ها وظایف صاحبخانه ست که از مهمانش حمایت می‌کند حتی اگر دشمن خونیش باشد. فشار زندگی شهری شاید باعث شود که به سختی این آداب را ببینیم، اما کسی آن را فراموش نکرده است. چرا من بر این باور بودم که باید این قانون مهمان‌نوازی را به‌شکلی خیلی جدی اجرا کنم، انگار وظیفه خاصی بود که مراقب خضر جاوید باشم؟» (دولت‌آبادی، ۱۳۹۲، ص.۱۳۶)

اما بعد پیش خود اعتراف می‌کند که این رفتارش به دلیل عادات و رسوم نیست؛ بلکه به خاطر ترس است؛ ترسی که می‌توان آن را از تأثیرات خشونت نمادین دانست.

«حتی یک سر سوزن راضی نبودم که او در خانه‌ام بماند. از تبعات نگه داشتن او اینجا ترسیده‌ام، اما از بیرون کردن او هم به همان اندازه می‌ترسیدم. اگر به عادات و رسوم متوسل شده‌ام تنها دلیلش این بود که ترسیده بودم. شک ندارم که اگر خضر در خیابان دیده بودم فقط راهم را می‌کردم و می‌رفتم، اما حالا موقعیت متفاوتی بود و من گیر کرده بودم و راه فراری نداشتم.» (دولت‌آبادی، ۱۳۹۲، ص. ۱۳۷)

شاید یکی از دلایل چنین رفتاری از سوی امیر، ویژگی پرجذبه و کاریزمای شخصیت خضر جاوید است که به‌عنوان تجلی قدرتی نمادین و فرادست، قدرت خود را به شکل امری مطلق بر دیگران تحمیل می‌کند. بوردیو در کتاب «تمایز» خود در تشریح کارکرد چنین شخصیتی می‌گوید: «جذبه و کاریزما، در واقع علامت و مشخصهٔ قدرتی است که بعضی‌ها در اختیار دارند تا خودانگارهٔ خویش را به‌منزلهٔ انگارهٔ عینی و جمعی بدن و وجودشان به دیگران تحمیل کنند

و دیگران را، مانند آنچه در عشق یا ایمان رخ می‌دهد؛ اغوا کنند که از قدرت عام عینیت‌بخشی خود صرف‌نظر کرده و آن را به کسی واگذار کنند که باید ابژهٔ این قدرت می‌شد، کسی که بدین‌سان سوژهٔ مطلقی می‌شود که چیزی بیرون از آن وجود ندارد (خودش دیگری خودش است): وجودی کاملاً موجه و مشروع»(بوردیو، ۱۳۹۳، ص. ۲۸۵).

در این رمان شخصیت خضر را می‌توان به‌عنوان نمادی از سلطهٔ نمادین دولت دانست که برای شخصیت‌هایی چون کلنل و امیر چهره‌ای افسانه‌ای و نامیرا دارد. خود اسم خضر جاوید در واقع تداعی‌گر اسطورهٔ خضر پیامبر است که از خصوصیت جاودانگی برخوردار است. از طرفی خضر بنا بر قانونی نانوشته در مقام یک پلیس سیاسی به‌نوعی از مصونیت برخوردار است و در تغییر نظام‌های سیاسی و دولت‌ها همیشه جایگاهی ثابت دارد. خضر این واقعیت را این‌گونه به امیر گوشزد می‌کند:

> «گوش کن پسر، پلیس‌های سیاسی مثل مذهب‌اند تا حالا کسی شنیده که مذهبی سرنگون شود؟ او مکثی کرد و ادامه داد: گروه جدید ممکن است که این کار را شروع کنند، اما آن‌ها نمی‌روند و اسامی رژیم‌های قدیمی را برمی‌گردانند. به تو تضمین می‌دهم که بعضی از ما توسط دوآتیشه‌های شما دار زده شده‌اند، اما این آخر داستان نیست. ما پایه و اساس همه‌چیز هستیم. ما شالوده و پایهٔ دولتیم دوست مهندس من»(دولت‌آبادی، ۱۳۹۲، ص. ۱۴۴).

بوردیو چنین سازگاری سلطه‌بَران با سلطه‌گران را نیز حاصل خشونت نمادین می‌داند و آن را بر آمادگی پذیرش سلطه حمل می‌کند: «رابطهٔ هم‌دستانهٔ قربانیان سلطهٔ نمادین با سلطه‌گران فقط می‌تواند با تغییر ریشه‌ای در شرایط اجتماعی تولید آمادگی‌هایی قطع شود که سلطه‌بَران را به پذیرش نظرگاه سلطه‌گران راجع به سلطه‌گران و خود آنان سوق می‌دهند؛ چراکه خشونت نمادین بر آگاهی‌های تاریک و مغشوشی استوار نیست که چارهٔ کارشان روشنگری باشد؛ بلکه بر آمادگی‌های سازگار با ساختار سلطه، که این آمادگی‌ها خود محصول آن‌اند، استوار است. خشونت نمادین فقط از طریق فعلِ شناخت و تصدیق عملی اِعمال می‌شود که در سطح ژرف‌تر از آگاهی و اراده رخ می‌دهد و «قدرت خواب‌گرانه» را به تمام مظاهر خشونت نمادین- فرمان‌ها، پیشنهادها، اغواها، تهدیدها، سرزنش‌ها، سفارش‌ها یا فراخوان‌ها به نظم — می‌بخشد»(بوردیو، ۱۴۰۰ ب، ص. ۶۴).

۳. ۶. فروپاشی

در پایان رمان زوال کلنل، امیر که خود را به دلیل سکوت و همراهی با حکومت جدید مقصر می‌داند، با نوشتن وصیت‌نامه‌ای خانه را ترک می‌کند و کلنل هم بعد از خواندن وصیت‌نامه امیر، شمشیری که سال‌ها بر دیوار آویخته

بود برمی‌دارد و تیغهٔ آن را امتحان می‌کند و بعد چراغ‌های خانه را خاموش می‌کند و این‌گونه رمان با صحنه‌ای تراژیک و مبهم به پایان می‌رسد:

«حتی بعد از آن شب که بارانی هم نمی‌بارید، مردم کوچه و بازار صدای سه تار قدیمی را شنیدند که در سیاهی کوچه طنین‌انداز شده بود. آن‌ها گفتند که در نیمه‌های شب مردی را دیدند که در کوچه‌های باریک و کوچک قدم می‌زد، فانوسی در دست داشت و این چند بیت شعر قدیمی را می‌خواند:

چـو در ره ببینـی بریـده سـری — که غلتـان رود سـوی میـدان مـا
از او پرس از او پرس احوال ما — کـزو بشـنوی سـر پنهـان ما»

(دولت‌آبادی، ۱۳۹۲، ص. ۲۰۹).

آنچه که باعث فروپاشی روانی شخصیت کلنل و امیر می‌شود، خودآگاهی آن‌ها نسبت به جایگاه خود در میدان سلطه و وقوف بر بازی‌های سلطه است. امیر به‌عنوان یکی از روشنفکران سرخورده‌ای که تجربهٔ کودتای ۲۸ مرداد سال ۱۳۳۲ را از سر گذرانده‌اند، حال بعد از سال‌ها مبارزه و پرداخت هزینه‌های سنگین، به نقطه‌ای می‌رسد که رسیدن به آرمان‌هایی را که برایشان مبارزه کرده، سرابی بیش نمی‌بیند. تحقق به عدالت اجتماعی حتی در دولت انقلابی جدید نیز جز وعده‌ای به نظر نمی‌رسد و به قول خضر جاوید تنها در این میان حکومت پوست می‌اندازد، اما ساختار سلطه همچنان حفظ می‌شود. بوردیو چنین وضعیتی را این‌گونه شرح می‌دهد: «در همه وضعیت‌هایی که قدرت به‌شدت نهادینه نباشد، پا گرفتن روابط پایدار اقتدار و وابستگی، بر پایهٔ انتظار بنا می‌شود، یعنی انتظار و آرزوی خودخواهانهٔ هدفی در آینده، که رفتار شخص مورد نظر را به مدتی طولانی تحت تأثیر قرار می‌دهد؛ این روابط همچنین بر پایهٔ فن وادار کردن به انتظار بنا می‌شود، به هر دو معنای برانگیختن و ترغیب یا امید دادن، از طریق وعده و وعیدها با مهارت مأیوس نکردن و انکار نکردن انتظارها و آرزوها»(بوردیو، ۱۴۰۱ الف، ص. ۱۵۵).

برآورده نشدن این انتظارات و یأس عمیق از محقق شدن این آرمان‌ها، هم کلنل و هم امیر را به‌سوی فروپاشی درونی سوق می‌دهد. این سرخوردگی شدید در فرازی از وصیت‌نامهٔ امیر این‌گونه بیان می‌شود:

«اگر آن‌هایی که می‌آیند، برای قضاوت در مورد گذشته وقت صرف کنند، احتمالاً خواهند گفت: اجداد ما مردان قدرتمند و تأثیرگذاری بودند که خود را قربانی دروغ بزرگی کردند که باور داشتند و آن را گستردند و لحظه‌ای که نسبت به باورهایشان مردد شدند، سرشان را از دست دادند!» (دولت‌آبادی، ۱۳۹۲، ص. ۲۰۹)

پایان دور از انتظار داستان و سرنوشت نامعلوم شخصیت‌های اصلی آن، بیشتر حاصل عدم تطابق این شخصیت‌ها با تضادها و ابهام‌هایی است که فرانکو فراروتی در مقاله‌ای آن را این‌گونه تشریح می‌کند: «رمان در مقامِ یک ساختار عمیقاً دیالکتیکی، پر از ابهام و تضاد است: قهرمانی مسأله‌دار (پروبلماتیک) که به شیوه‌ای تباه، جویایِ ارزش‌هایِ مطلق است و جهانی تباه و مبتذل که امکان جست‌وجویِ این ارزش‌هایی را که قهرمان از آن‌ها آگاهی ندارد، در خود داراست: بنابراین رمان به‌صورتِ انزوا در اشتراک، امیدِ بی‌آینده و در آخرین تحلیل به‌صورت حضور در غیاب درمی‌آید» (پوینده، ۱۳۹۸، ص. ۱۹۷).

نتیجه‌گیری

رمان «زوال کلنل» با رویکردی انتقادی به گفتمان قدرت و سلطه، سیمایی از اوضاع اجتماعی–سیاسی ایران در دورهٔ انقلاب ۱۳۵۷ را به تصویر می‌کشد و چالش‌ها و تناقضات جامعه در رویارویی با این تحول بزرگ (انقلاب) را نشان می‌دهد. در این رمان، فضای اختناق‌آمیزی که از سلطهٔ سیاسی–امنیتی دولت‌ها بر خصوصی‌ترین ابعاد زندگی شخصیت‌ها ترسیم می‌شود، آن را به اثری انتقادی مبدل می‌کند. بر مبنای نظریات پیر بوردیو، دولت ابرمیدانی است که با انباشت سرمایه‌ها، میدان‌های دیگر را کنترل می‌کند و با در انحصار گرفتن دو ابزار قدرت؛ یعنی خشونت فیزیکی (زور) و خشونت نمادین (سلطهٔ فرهنگ و ایدئولوژی) به سرکوب مخالفان و تثبیت جایگاه خود می‌پردازد. بوردیو بر خلاف بسیاری از صاحبنظران، که قدرت فیزیکی دولت را مهم‌ترین ابزار دولت در تحمیل سلطه می‌دانند، مفهوم خشونت نمادین را بسیار برجسته می‌کند. در این رمان ما با صحنه‌های فراوانی از خشونت فیزیکی دولت‌ها از قبیل اعدام، زندان، شکنجه و ایجاد جوّ مخوف پلیسی–امنیتی، روبه‌رو می‌شویم، اما برجستگیِ کار محمود دولت‌آبادی در این است که در ترسیمِ نیمهٔ پنهان و مرموز دولت‌ها، یعنی خشونت نمادین، به‌خوبی درخشیده است. در این رمان می‌بینیم که چگونه دولت‌ها با تحمیل فرهنگ و ایدئولوژی خود، به کنترل افکار جامعه می‌پردازند و با طبیعی و جهانشمول جلوه دادن سلطهٔ خود، اندیشه‌های مخالف را سرکوب می‌کنند. در این میان، اگرچه شخصیت‌های اصلی داستان، گاهی در مقابل سلطهٔ ایدئولوژیکی و پروپاگاندای دولت‌ها مقاومت می‌کنند، اما در پایان سرنوشتی جز حذف یا تسلیم ندارند.

یکی از جلوه‌های خشونت نمادین در این رمان، دوکسای سلطهٔ مذکر است که همسو با خشونت نمادین دولت‌ها، شخصیت‌های زن این رمان را به سرنوشتی دردناک محکوم می‌کند. دوکسا اصطلاحی است که بوردیو برای باورهای بی‌چون‌وچرا و نهادینه شدهٔ جامعه به کار می‌برد. بارزترین این دوکساها، دوکسای سلطهٔ مذکر است که در

قالب فرهنگ مردسالارانه از سوی جامعه و حکومت بر زنان تحمیل می‌شود. به اعتقاد بوردیو، برجسته‌کردن تمایز جنسیتی زنان با مردان به دلیل ساختارهای خشونت نمادین باعث می‌شود که مردان به بازی‌های جدی و مهم قدرت در جامعه بپردازند و زنان به حاشیه رانده شوند. این قاعده که در ضمیر ناخودآگاه مردان و زنان نهادینه شده، زنان را به تمکین در برابر سلطهٔ جنس مذکر وا می‌دارد. در این رمان شخصیت‌های زنی دیده می‌شوند که در مقابل این دوکسا می‌ایستند و قواعد نهادینه شدهٔ جامعهٔ مردسالار را زیر پا می‌گذارند، اما در قبال این تمرد از سوی خانواده و دولت با واکنش شدیدی مواجه می‌شوند و حتی در این راه جان خود را از دست می‌دهند. قتل فجیع همسر کلنل به دست او بنا به باورهای مردسالارانه و اعدام پروانه به دلیل وارد شدن به صحنهٔ سیاسی جامعه همگی از جلوه‌های خشونت علیه زنانی است که از تمکین در برابر سلطهٔ نظام مردسالارانه سر باز می‌زنند.

در این رمان تأثیر خشونت نمادین بر فضای داستان چنان پرقدرت است که به اندیشه‌های مخالف مجال نمی‌دهد و حتی در جاهایی نیز شخصیت‌ها را به‌اجبار به تمکین وامی‌دارد. حاصل چنین اختناق و اجباری به فروپاشی و گسست شخصیت‌های اصلی در پایان رمان منجر می‌شود. روشن است که در این رمان، دولت‌آبادی با نگاهی انتقادی سعی دارد تأثیر سلطهٔ دولت‌ها را بر زندگی و آزادی انسان‌ها به نقد بکشد و با تصویر کردن جلوه‌های خشونت فیزیکی و نمادین آن‌ها در سرکوب اندیشه‌های مخالف محکوم سازد. صفحات پایانیِ این رمان شاید هشداری است به جوامعی که در آن دولت‌های تمامیت‌خواه (توتالیتر) با اشکال مختلفِ سلطه، آزادی شهروندان خود را نقض می‌کنند و با سرکوب آزادی و آزاداندیشی، انسانیت را به زوال می‌کشانند.

کتابنامه

ایوبی، ح. (۱۴۰۰)، به طعم فرهنگ: جامعه‌شناسی سیاسی پی‌یر بوردیو، ثالث.

باتلر، ج. (۱۴۰۰)، زیست روانی قدرت؛ نظریه‌هایی دربارهٔ انقیاد، (پ، شریفی درآمدی و ل، طورانی، مترجم)، گام نو.

بوردیو، پ. (۱۳۹۳)، تمایز، (ح، چاوشیان، مترجم)، ثالث.

بوردیو، پ. (۱۳۹۶)، نظریهٔ کنش، (م، مردیها، مترجم)، چاپ هفتم، نقش نگار.

بوردیو، پ. (۱۳۹۸)، جامعه‌شناس و مورخ، مصاحبه از روژه شارتی، (ا، محمدی، مترجم)، گل‌آذین.

بوردیو، پ. (۱۴۰۰ الف)، دربارهٔ دولت، چاپ سوم، مولی.

بوردیو، پ. (۱۴۰۰ ب)، سلطهٔ مذکر، (م، ناصری‌راد، مترجم)، آگه.

بوردیو، پ. (۱۴۰۱ الف)، انسان دانشگاهی، (ح، چاوشیان، مترجم)، چاپ دوم، پارسه.

بوردیو، پ. (۱۴۰۱ ب)، دربارهٔ تلویزیون و سلطهٔ ژورنالیسم، (ن، فکوهی، مترجم)، چاپ سوم، فرهنگ جاوید.

پوینده، م، ج. (۱۳۹۸)، درآمدی بر جامعه‌شناسی ادبیات، چاپ چهارم، نقش‌جهان.

جمشیدی‌ها، غ.، و پرستش، ش. (۱۳۸۶)، «دیالکتیک منش و میدان در نظریه عمل پی‌یر بوردیو»، مجلهٔ نامهٔ علوم اجتماعی، شمارهٔ ۳۰. https://journals.ut.ac.ir/article_18322.html

دورکیم، ا. (۱۳۷۳)، قواعد روش جامعه‌شناسی، (علی‌محمد کاردان، مترجم)، مؤسسهٔ انتشارات و چاپ دانشگاه تهران.

دولت‌آبادی، م. (۱۳۹۲)، زوال کلنل، گردون.

زنجانی‌زاده، ه. (۱۳۸۳)، «مقدمه‌ای بر جامعه‌شناسی بوردیو»، مجلهٔ علوم اجتماعی، شماره دوم، صص ۲۳-۳۹ https://social.um.ac.ir/article_24651.html

شایان مهر، ع. (۱۳۹۸)، پی‌یر بوردیو، چاپ دوم، اختران.

قادرزاده، ه.، و دیگران، (۱۳۹۱)، «بازشناسی مفهوم قدرت در اندیشهٔ فوکو»، نشریهٔ غرب‌شناسی بنیادی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، سال سوم، شماره دوم، صص ۱۰۷-۱۲۷. https://ensani.ir/fa/article/316194/

مقدس جعفری، م. ح.، و دیگران، (۱۳۸۶)، «بوردیو و جامعه‌شناسی ادبیات»، مجلهٔ ادب پژوهی، شماره دوم، صص ۷۷-۹۴. https://adab.guilan.ac.ir/article_300.html

ممتاز، ف. (۱۳۸۳)، «معرفی مفهوم طبقه از دیدگاه بوردیو»، پژوهشنامهٔ علوم انسانی، شماره ۴۱ و ۴۲، صص ۱۴۹- ۱۶. https://ensani.ir/fa/article/144264

میرعابدینی، ح. (۱۳۹۹)، سرگردان در میدان‌های پی‌یر بوردیو و مقالات دیگر، چشمه.

نقیب‌زاده، ا. (۱۳۸۵)، درآمدی بر جامعه‌شناسی سیاسی، چاپ پنجم، قومس.